

Ivan (iguman Justin) Stojanović*
<https://orcid.org/0009-0001-0910-8443>

UDK: 821.163.41.09 Обрадовић Д.
37.01:929 Обрадовић Д.
130.2(497.11)

DOI: 10.5937/MegRev2403011S

Originalni naučni rad

Primljen: 22.06.2025.

Odobren: 12.07.2025.

PROSVETITELJSKA SHVATANJA KULTURE I NJIHOV UTICAJ NA ŽIVOT I DELO DOSITEJA OBRADOVIĆA (Povodom 210 godina od njegove smrti)

Sažetak: U radu se razmatraju racionalizam i prosvetiteljstvo kao filozofski pravci (stanovišta) i njihov doprinos razvoju evropske kulture. Kultura po shvatanju prosvetitelja obuhvata složenu vezu privrednih, socijalnih, umetničkih i moralnih dostignuća. Osnovno načelo prosvetiteljske kulture je da su zakoni razuma ujedno i zakoni prirode. Kroz život i delo Dositeja Obradovića (*1739/42†1811) ukazuje se na kontekst vremena i uticaj racionalističkih i prosvetiteljskih stanovišta na razvoj srpske kulture, autentičnost srpskog nacionalnog identiteta i njegove osnove. Dositej je kao idejni vođa i pisac srpskog Prosvetiteljstva (pored drugih znamenitih ličnosti) nastojao da svojim delovanjem uspostavi kulturni obrazac koji je korespondirao sa nacionalnim.

Ključne reči: racionalizam, prosvetiteljstvo, Dositej Obradović, srpska kultura.

* Srpska Pravoslavna Eparhija temišvarska, Temišvar, Rumunija; Fakultet za kulturu i medije, Megatrend Univerzitet, Beograd, Srbija.
E-mail: justinegarh@yahoo.com

1. Racionalizam

Termin racionalizam (lat. *ratio* - razum) potiče iz XVIII veka, ali uverenje o samodovoljnosti razuma i njegovom prvenstvu nad čulnim iskustvom može se pronaći već kod Elejaca, Pitagorejaca i Platona. Racionalizam je filozofsko stanovište prema kome razum predstavlja glavni ili isključivi izvor znanja. Celokupno znanje se može izvesti iz razuma bez pozivanja na empiriju. Uže shvaćen, racionalizam predstavlja uobičajeni naziv za zajedničko stanovište grupe filozofa iz XVII veka čiji su glavni predstavnici: Rene Dekart (1596-1650), Baruh Spinoza (1632-1677) i Gotfrid Vilhelm Lajbnic (1646-1716). Znanje se, prema njima, zadobija tako što razum (rukovođen metodskom sumnjom-Dekart) intuitivno saznanje samoočigledne istine iz kojih dedukcijom izvodi njihove implikacije, ili putem razumnog osveščivanja urođenih ideja i koncepata (tj. onih koji se ne mogu steći iskustvom, poput ideje o Bogu, besmrtnosti, matematičkim entitetima, etičkim vrednostima itd). Za racionalizam ideal nauke je, zbog njene jasnoće, predstavljala matematika, tako da se racionalizam ponekad dovodi u vezu sa uvođenjem matematičkih metoda u filozofiju. Istorijski gledano, ovo stanovište podrazumeva (samo)svesno oslobađanje individue ili društva od tumačenja stvarnosti zasnovanog na autoritetu.

U teoriji saznanja suprotnost racionalizmu je senzualizam ili empirizam (Džon Lok, Dejvid Hjum), u etici eudemonizam ili sentimentalizam, u ekonomiji i politici klasični liberalizam, a u teologiji fideizam (Tertulijan, Blez Paskal, Seren Kirkegard, Vilijem Džejms, Ludvig Vitgenštajn), prema kome teološke istine ne mogu biti predmet racionalnog znanja, već se kao takve mogu isključivo prihvatiti verom, a vera i razum se razumevaju kao suprotstavljeni organi saznanja. Racionalizam je podstakao i kritička istraživanja Svetog Pisma, naročito u okviru istorijsko-kritičke metode. Spinoza je smatrao da je metod tumačenja Pisma „daleko od toga da bude različit od metoda za tumačenje prirode, nego je sa njim gotovo istovetan” (*Tractat*, VII, 89). Uz pomoć prirodnog razuma koji prirodu istražuje na osnovu nje same, možemo da ovladamo i smislom pisma, koje nas prvenstveno uči vrlini. Smisao Pisma određen je samim Pismom, a ne našim predrasudama ili kakvim spoljnim autoritetom (kakav je na primer rimski papa ili Predanje), a ograničen je njegovom istorijom.

U teologiji racionalizam tvrdi da između razumskih principa i hrišćanskih učenja postoji saglasje, a metod uz pomoć kojeg se ono ustanovljava je prećutno prilagođavanje ovih drugih onim prvim, čime se u ekstremnim slučajevima hrišćanska poruka svodi na racionalna načela (Dekart 1997; Jeftić 2018: 359-360; Nelson 2012; Spinoza 1957: 89-93).

2. Prosvetiteljstvo

Iz racionalizma je nastalo prosvetiteljstvo, tokom kojeg su intelektualne i kulturne snage u Evropi davale naglasak razumu i individualizmu nasuprot tradicionalnim linijama autoriteta. Promoteri ovog pravca (filozofi i naučnici) su isticali da je posle „mračnog srednjeg veka” i neznanja došlo doba znanja i kulturne prosvetljenosti, uz zamisao i mogućnosti da ljudi napreduju učenjem, obrazovanjem i stvaranjem boljeg društva.

Prosvetiteljstvo se javlja kao pokret građanske klase i građanske svesti protiv verovanja, i dogmi srednjeg veka. Prosvetitelji se zalažu za moralnu i socijalnu jednakost svih ljudi. Za njih je čovekov um organon sveta kojim se nadvladavaju sve dogme, verovanja i teološke i religijske zablude. Nastaje u Engleskoj krajem XVII veka, pa se naglo razvija u Francuskoj gde su ga prihvatili i popularisali mislioci: Monteskije (1689-1755), poznat po svojim državno-pravnim idejama koje je izložio u svom glavnom delu *Duh zakona* (1748), Didro, Lametrije, Holbah, Helvecijus, Kondilak, a zenit dostiže sa Rusoom i Volterom. Volter je širio deizam, Lokov empirizam i Njutnovu filozofiju. On svodi i religiju i metafiziku na moral iako kod njega nema nikakve dublje i sistematske moralne filozofije. Energično je napadao i hrišćansku crkvu i ateizam. Biće Božije zasniva poglavito na moralnom dokazu. Čuvena je njegova izreka: „Kad Bog ne bi postojao, valjalo bi ga pronaći.”

Akademija u Dižonu je 1754. raspisala konkurs sa pitanjem: „Koji je uzrok nejednakosti među ljudima i da li je ona opravdana prirodnim zakonom?”. Žan Žak Ruso (1712-1788) na ovo pitanje odgovara kroz svoje delo *Rasprava o poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima*, gde iznosi svoje osnovno načelo je da je čovek po svojoj prirodi slobodan, razuman i dobar i da se tek u društvu pokvario, jer civilizacija nije prirodna. U prvobitnom prirodnom stanju postoji, pored sažaljenja, nevino samoljublje koje je tek pod uticajem razuma postalo egoizmom. Svojina je ljude podelila na bogate i siromašne, a vlast na jake i slabe. Najprirodnije državno uređenje je demokratsko i republikansko, jer je narod suveren, a najveće blago su sloboda i jednakost. Iz toga proizilazi da su svi ljudi jednaki i ravnopravni. Ruso se ovim idejama, s pravom, smatra patrijarhom modernog liberalnog doba. Njegova misao „Čovek se rađa slobodan, a ipak je svagda u okovima” vredi za sva vremena i za sva društvena uređenja. Malo je filozofa imalo na svoje savremenike tako silan uticaj kao što je imao Ruso. Njegov uticaj pokazuju više ili manje i veliki mislioci kao Kant, Fihte, Šiler i drugi.

Imanuel Kant (1724-1804) važi za jednog od ‘otaca’ prosvetiteljstva. Od njegovih mnogobrojnih spisa najvažnija su dela iz poslednjeg tzv. kritičkog perioda njegove filozofije. To je kritika saznanja pod imenom *Kritika čistog uma* (1781). Kant je objavio i niz drugih spisa o istoriji, astronomiji, etici, religiji, pravu i estetici.

Time su obuhvaćeni: *Opšta istorija prirode i teorija neba* (1755), *Kritika praktičnog uma* (1788), *Metafizika morala* (1797), koja se bavi etikom i *Kritika moći sude-nja* (1790), koja je usredsređena na estetiku i teleologiju.

U svom spisu *Odgovor na pitanje šta je prosvetćenost* Kant piše: „Prosvetćenost je izlazak čovekov iz stanja samoskrivljene nezrelosti. Nezrelost je nemoć da se svoj razum upotrebljava bez vođstva drugog”. Odmah se postavlja pitanje šta je to čovekov „izlazak iz nezrelosti”, na kome je bazirana celokupna novovekovna nauka koja se sastoji u postavljanju pitanja i davanju odgovora na neka pitanja koja su bila van dometa ranijih razmišljanja. Svoju definiciju Prosvetćenosti Kant je završio lozinkom te epohe: „Imaj hrabrosti da se poslužiš razumom” (Kant 1974: 43). Prema tome, glavna odlika Prosvetiteljstva je vladavina razuma i mišljenja da je razum u stanju da odgovori na sva pitanja ljudske egzistencije. Prosvetiteljstvo je istaklo veru u neograničeni progres i moć čoveka i u tome pronašlo garanciju za svestrani istorijski napredak. (Pavić 1979: 74; Pejović 1978: 8).

Kantova zasluga je što je jasno postavio sam problem saznanja, pitanje mogućnosti saznanja, njegovog porekla i granica. On odgovara u kojim granicama i šta mi uopšte saznajemo u da li je naš um uopšte sposoban da sazna pravu realnost. Kantova filozofija predstavlja originalan i genijalan pokušaj najviše filozofske sinteze, pokušaj spajanja empirizma i racionalizma, gde on podjednako hoće da bude iznad njihove jednostranosti (Koprivica 2018: 347-348; Kuzmanović 2011: 263-264; Lorenc 1927: 109-126.)

Kao kraj epohe prosvetiteljstva većina naučnika uzima ili Francusku revoluciju 1789. ili početak Napoleonovih ratova (1804-1815). Nakon revolucije usledio je suprotni intelektualni pokret poznat kao romantizam.

2.1. Prosvetiteljska shvatanja kulture

„Reč *svetlost* je ključna reč epohe prosvetćenosti (XVII i XVIII vek). Mislioci prosvetiteljstva su želeli da u tamu (koja je za njih bila srednjovekovna hrišćanska epoha) unesu svetlost. Kultura prosvetćenosti raskida zavisnost kulture od Boga i crkve. Nova misao kulture, nov odnos prema stvarnosti, utemeljen je u stavovima više filozofa, iznetim u njihovim mnogobrojnim delima ovog razdoblja. Novo znanje o čovekovim umnim sposobnostima izloženo je u knjizi Džona Loka *Ogled o ljudskom razumu* (1690) i Kantovoj *Kritici čistog uma* (1781). To znači da razum zadobija slobodu i suverenitet u prosuđivanju stvari.

Kultura po shvatanju prosvetitelja obuhvata složenu vezu privrednih, socijalnih, umetničkih i moralnih dostignuća. Osnovno načelo prosvetiteljske kulture je: zakoni razuma su zakoni prirode, a pojam prirode se koristi kao argument protiv tradicionalnog hrišćanstva. U *Deklaraciji prava čoveka i građanina* (1789), kao

temelju pravne kulture modernog doba, polazi se od neotuđivih prirodnih prava čoveka. Pored razuma i prirode, prosvetiteljska kultura afirmiše optimizam, odnosno veru u progres i kritičko mišljenje, dijalog” (Avramović 2008: 224).

3. Prosvetiteljstvo u srpskom društvu

Srbi koji nakon austrijsko-turskog rata kreću na sever, ka teritorijama buduće Karlovačke mitropolije, pod vođstvom pečkog patrijarha Arsenija Čarnojevića (1633-1706), dolaze u sredinu u kojoj već žive njihovi sunarodnici. Seoba iz 1690. godine predstavlja produžetak velikog procesa migracija u podunavske krajeve, koji je u većoj meri započeo krajem XIV veka. Upravo je taj *etnički kontinuitet* omogućio prirodno urastanje novih izbegličkih masa u život srpskog starosedelačkog stanovništva i njihovo brzo privikavanje na nove životne uslove. Sredina u kojoj su se Srbi našli 1690. godine, predstavljala je složen izazov za njih. Oni se u njoj sreću sa idejama racionalizma i prosvetiteljstva. Ovaj fenomen neposredno se nadovezuje na period prethodnih velikih potresa u hrišćanskom svetu Zapadne Evrope koji su obeležili prethodna dva stoleća. Reformacija je bez svake sumnje najkrupniji i najdalekosežniji događaj koji je obeležio život hrišćanske Evrope u XVI veku. Teško je govoriti o jedinstvenoj reformaciji, jer postoje različiti oblici reformacija i čitava mreža uzroka i posledica koji su doveli do njih. Posle sukoba koji je pocepao rizicu zapadnog Hrišćanstva pred hrišćansku Crkvu stupa novi izazov-prosvetiteljstvo, koji predstavlja apsolutnu novinu u životu naroda i mnogo je složeniji fenomen od puke intelektualne orijentacije ili škole. Prosvetiteljstvo odlikuje borbeni antireligijska kampanja, ne uvek ateistička ali svakako antiklerikalna (Vukašinović 2010: 13-28; Medaković 1980: 7; Janaras 2000: 125-128).

„Seobe su dovele do prvog neposrednog dodira sa tzv. novovekovnom kulturom, koja je prouzrokovala krizu istorijskog narodnog bića, ionako osiromašenog. To je izazvalo i duboko previranje iz koga se rodilo, na kraju, ono što nazivamo našom „modernom” kulturom. Prodorna epoha baroka i prosvećenosti temeljno je potresla i izmenila naše duhovno nasleđe” (Medaković 1975: 322).

U periodu od 1683. do 1699. godine u kojima su se borili protiv Turske i islamskog okruženja, Srbi su se obreli u Evropi. Međutim, evropska i hrišćanska, ali i katolička Austrija u pravoslavnim Srbima nije gledala ništa drugo do hrabru i jeftinu vojsku kojoj u mirnim periodima treba što više umanjiti date i obećane privilegije i pravoslavce koje treba što bezbolnije prevesti pod okrilje jedinospasavajuće katoličke crkve. Stoga je istorija Srba u Austriji, u stvari, istorija borbi za privilegije koje im je monarhija obećala i borbi protiv katoličkog prozelitizma koji je nastupao u formi Unije. Zbog ovakvog položaja u Austriji, proizašla je i činjenica da se prvi kulturni koreni Srba sa Evropom nisu ostvarili u okviru države u kojoj su živeli, već van nje,

i to sa pravoslavnom i istovernom Rusijom. Intenzivni uticaj ruske kulture, koji je doveo do značajne rusifikacije duhovnog i prosvetnog života srpskog naroda, uključujući i rusifikaciju jezika, trajao je više od pola veka. Neregulisano pitanje srpskih škola i štamparija za srpske knjige navelo je mitropolita Mojsija Petrovića da se 1718, kao i 1721. godine obrati za pomoć ruskom imperatru Petru Velikom. Kao rezultat te molbe, 1726. godine u Sremske Karlovce je stigao Maksim Suvorov, noseći sa sobom četiri stotine bukvara Teofana Prokopovića, sedamdeset gramatika i deset trojezičnih rečnika. Time je započela dugotrajna kulturno-prosvetna pomoć koju je Rusija upućivala Srbima u Austriji. Za vreme beogradsko-karlovačkih mitropolita Mojsija Petrovića (1713-1730) i Vikentija Jovanovića (1731-1737) i karlovačkog Pavla Nenadovića (1749-1768), formiran je veći broj škola u kojima su nastavu držali ruski nastavnici, kakvi su bili Suvorov i Kozačinski. Osim dolaska ruskih nastavnika i pošiljki, zatim preštampavanja ruskih knjiga, ruski uticaj je zabeležen i nastojanjem mitropolitâ da što veći broj svojih pitomaca šalju u Rusiju na školovanje. Većina tih pitomaca se školovala na Duhovnoj akademiji u Kijevu, koja je predstavljala glavni izvor teološkog i filozofskog obrazovanja srpskog naroda u prvoj polovini XVIII veka. Na taj način se među srpskom inteligencijom, pretežno duhovnog karaktera, tokom više od pedeset godina formirao crkveno-prosvetiteljski pravac zasnovan na ruskoj sholastici, koja se u Rusiji razvijala pod uticajem zapada.

„Episkop Dionisije Novaković (1705-1765) i arhimandrit Jovan Rajić (1726-1801) su najkarakterističnije i najznačajnije ličnosti ovog pravca nove bogoslovske svesti (srpskog školskog bogoslovlja) koja se kod nas Srba pojavljuje u XVIII veku i, iz Ukrajine i Rusije, prodire u Karlovačku mitropoliju, čime dolazi do začetka jedne nove duhovne orijentacije koje će se u naredna dva stoleća razvijati i imati presudni uticaj na tadašnje i kasnije srpsko bogoslovlje, kao i na uostalom sve druge oblasti narodnog i kulturnog duhovnog života” (Jevtić 1990: 238-243).

Srbi u novoj sredini, verski i kulturološki drugačijoj, nisu ulazili samo u proces evropeizacije nego i rusifikacije. Ta dva fenomena su bila nerazdvojna u istorijskoj sudbini srpskog naroda koji je, kako je to tačno rečeno, više uletao nego ulazio u tadašnju prosečnu zapadnu kulturu kojoj je već bila prilagođena južnoruska sredina (Radojčić 1952: 17).

Gubitak srpske državnosti, kako zapaža Dimitrije Bogdanović, doveo je do raskoraka srpske kulture sa razvojem evropske kulture, do svojevrstnog višestoletnog zastoja. Bogdanović dalje napominje: „Ulazak u svet evropske kulture dopustiće sebi srpska književnost, kao i ostala srpska umetnost, mada i tada sa mnogo specifičnoga pravoslavnog i nacionalnog, tek u osamnaestom veku, u jednoj sasvim novoj i daleko povoljnijoj situaciji” (Bogdanović 1991: 213-214).

Velike seobe Srba u Rusiju 1751. i 1752. godine uznemirile su Austriju, koja je uviđevši opasnosti po interese Monarhije presekla put daljim ruskim uticajima i donela niz

mera za sprečavanje povezivanja Srba iz Austrije sa Rusijom. U drugoj polovini XVIII veka javljaju se i u srpskom društvu prvi znaci prosvetiteljstva. Francuskom terminu *Siècle des Lumières* odnosno nemačkom *Aufklärung* odgovaraju termini u srpskom prosvetiteljstvu: vek »zdravago razuma« (Dositej), »učeni vek« (Rajić) ili termin »pro-sveštati« u Kurbekovom nemačko-srpskom rečniku (1790). Kao i drugde u Evropi, srpsko prosvetiteljstvo nastoji da čoveka uputi da se bez vođstva nekog drugog služi sopstvenim razumom. U srpsku sredinu prosvetiteljstvo dopire pod uticajem prosvেćenog apsolutizma austrijske monarhije i u vezi je sa terezijansko-jozefinskim reformama crkvenog i školskog života podanika austrijske imperije, sprovedenim između 1740. i 1780, i potom, za vlade Josifa II, kada austrijski prosvেćeni apsolutizam dospeva do svog spoljnog vrhunca (1780-1790). Te reforme su obuhvatile: smanjenje broja srpskih manastira u Monarhiji, praznika u srpskom kalendaru i reformu nižeg i srednjeg školstva prema tzv. Felbigerovom sistemu. Njima je regulisano pitanje nastavnog kadra i nadzornika, školovanje ženske dece i isključivanje stranih udžbenika i nastavnika iz škola na teritoriji Austrije. Otvaranje i monopolisanje ilirske dvorske štamparije Josifa Kurbecka u Beču 1770, naročito pomoću državne cenzure njegovih srpskih knjiga, skrenula je u pravcu državne austrijsko-nemačke kulturne orijentacije. Literatura koju je Kurbekova štamparija publikovala za srpski živalj u Monarhiji, odigrala je znatnu ulogu u ovom procesu koji je srpsku inteligenciju podelio na dva dela: na pristalice reformi (jozefiniste) i na njihove protivnike. Sve je to obeleženo imenom Josifa II, između ostalog i zato što je *Patent o verskoj toleranciji*, za koji su Srbi u Monarhiji bili posebno zainteresovani, izdat za vreme njegove vlade (1781) i što je ovaj vladar proslavljen kao oslobodilac Beograda (1789).

Jedan od najvažnijih posledica ove austrijske intervencije na kulturni i prosvetni život Srba u Austriji je bila dugogodišnja preorijentacija: slanje srpskih pitomaca na školovanje u evangelističke gimnazije u Slovačkoj (akademija, gimnazija i licej u Požunu, polulicej u Modri, gimnazija u Trnavi, licej u Kežmarku, licej u Prešovu, akademija u Košicama), Ugarskoj (Đur, Sorpon), na univerzitetima u Beču (gde su bili brojni studenti prava), Pešti, Haleu i Lajpcigu. Ovi centri su postali nezaobilazni deo školovanja svih srpskih intelektualaca u poslednjim decenijama XVIII veka, posle čega su ovi studenti neposredno uključivani u onovremene tokove, bitne za idejna kretanja u Evropi.

U toku prvih godina intenzivnog kontakta Srba sa prosvেćenom Evropom javio se i prvi veliki pobornik racionalizma i Prosvetiteljstva među Srbima Dositej Obradović.¹

Opšte je poznato u istoriji srpske kulture, posebno književnosti i filozofije da epoha Prosvеćenosti za srpski narod počinje Dositejevim delom. Dositej je poput mnogih srpskih intelektualaca (Stevana Vujanovskog, Vikentija Ljuštine, Pavla

¹ Dimitrije (u monaštvu Dositej) Obradović, Čakovo, oko 1740, † Beograd, 28. mart 1811. Dositejeva biografija i bibliografija: Bugarski 2011: 33-34; Matović 1989: 225-229; veb sajt Dositejeve zadužbine: <https://dositejeva-zaduzbina.rs/o-dositeju/> (pristupljeno: 16.1.2022).

Kengelca, Milovana Vidakovića, Dimitrija Davidovića, Sterije Popovića, Pavla Julinca, Jovana Muškatirovića, Joakima Vujića, Atanasija Stojkovića, Save Tekelije i ostalih) prošao kroz evangelističke gimnazije u Modri i Požunu na, doduše, specifičan način, kao staratelj dvojice sinovaca mitropolita Vikentija Jovanovića Vidaka. Takođe je studirao i u Haleu, gde je opet stigao kao staratelj dvojice srpskih studenata. Ukratko, srpsko Prosvetiteljstvo je nastalo nasilnim prekidom rusko-srpskih kulturnih veza zbog čega su Srbi bili upućivani na školovanje u protestantske gimnazije i „prosvećene” univerzitete u Austriji i Nemačkoj gde su se našli u neposrednom dodiru sa najmodernijim idejama poznog XVIII veka (Kovačević 2001: 21-40; Kostić 1952: 59-71; 221-234; Skerlić 1923: 12-34, 109-121, 191-200, 211).

4. Dositej Obradović - idejni vođa srpskog Prosvetiteljstva

Naš poznati srpski srpski istoričar književnosti, akademik i univerzitetski profesor Vojislav Đurić u predgovoru izdanja Dositejevih *Izabranih spisa* kaže: Dositej Obradović je jedan od najznamenitijih Srba svih vremena. ”Dve su epohe u istoriji srpske kulture: stara - od (Svetog) Save do Dositeja i nova - od Dositeja do naših dana. (Sveti) Sava je prvi srpski književnik, Dositej je prvi srpski moderni književnik”. Srbi su ga zvali ”Sokrat naš” i ”narodni mudrac”, neki istoričari književnosti rekli su za njega da je bio Odisej znanosti, a drugi Prometej sa Balkana i Skit Anaharzis. Možda i korifej svoga roda. Jednom rečju - Dositej je besmrtn. Učio je druge - ali i sebe (Đurić 1989: 7).

Govoreći o Dositeju Obradoviću, srpski teolog Radovan Bigović (1956-2012) kaže: „Ne znam ličnost u srpskoj kulturnoj istoriji o kojoj postoje tako oprečna i suprotstavljena mišljenja, kao što je to slučaj sa Dositejem Obradovićem: „I posle dva veka on je još uvek kamen spoticanja. Kuđen je i hvaljen. Precenjivan i podcenjivan, zavisno iz koje je ideološke i duhovne perspektive sagledavan (prozapadne ili antizapadne). Za jedne je on *apostol srpskog prosvetiteljstva* najznačajnija ličnost i utemeljivač modernog školstva i kulture u Srbiji. Za druge je rodonačelnik iskorenjivanja srpskog naroda i njegovog otuđivanja od pravoslavne, svetosavske kulture. Dositej je bio čovek bez države, nacije, jezika, škole, vladara. Bio je *homo universalis* svoga vremena. Putnik. Poliglota. Kosmopolit. Vernik. ”Svrzimentija”. Narodni prosvetitelj. Srbin, a Evropljanin. Primaio je od drugih sve ono što je bilo dostojno da bude primljeno, a ne sve što se nudilo. Poput pčele sakupljao je med sa različitih cvetova. Dositej je otvorena ličnost i prema Istoku i prema Zapadu. Kao mlad čovek je hteo da se u potpunosti posveti Bogu i otišao je u manastir, gde nije uspeo da ostane i da bude monah celog života. Izašao je iz manastira i otišao u svet, tragajući za saznanjem i naukom. Međutim, nije prestao da ceni veru i znanje po veri. Vera bez znanja, za njega je bila praznoverje, a znanje bez vere veliko iskušenje. Bio je nadahnut francuskim i evropskim prosvetiteljstvom

svoga vremena. Možda i preterano oduševljen!? Nije imao sposobnosti da se kritički odnosi prema toj vladajućoj ideologiji-ideologiji racionalizma i pozitivizma koje su nastajale. Poput mnogih savremenika i najvećeg broja evropskih intelektualaca toga vremena, verovao je da je znanje „najveća moć” i dobro, a neznanje uzrok svakog zla. Međutim, ako imamo u vidu činjenicu u kakvom se tada duhovnom i kulturnom stanju nalazio njegov narod, onda nije čudno što je obrazovanje i prosvetećenost svoga naroda smatrao najznačajnijim poduhvatom. Obrazovanje je bilo isto što i povratak vida slepom čoveku. Sam je bio jedan od najobrazovanijih ljudi svoga vremena među Srbima. Proputovao je Evropu. Upoznao njene narode i njihove kulture. Ta svoja znanja i iskustva nesebično je davao drugima, svom narodu. Sa Dositejem Obradovićem započinje svojevrsna „evropeizacija” moderne Srbije i prihvatanje zapadnoevropskih obrazovnih i kulturnih modela postojanja. U njegovim delima vera i znanje su komplementarni pojmovi. Njegova dilema nije ili-ili, već: i vera i znanje, bez obzira što je često i sam glorifikovao razum” (Bigović 2010: 43-44).

4.1. Osnovni stavovi „prosvetećenija” kojim je Dositej hteo da prosveti i vaspita svoj narod „Vera je racionalna, a zdrav razum je saglasan prirodi”

Dositejev duhovni razvoj je prema nekim opštim podelama imao pet etapa razvoja:

1. Prva etapa traje od njegovog rođenja (oko 1740) pa do odlaska iz manastira Hopovo (2.11.1760);
2. Druga etapa obuhvata Dositejev život i rad u Dalmaciji, Crnoj Gori, Grčkoj (1761-1771);
3. Treća etapa (1771-1782) obuhvata njegov boravak u Beču (6 godina) gde je učio jezike i filozofiju, Modri (1776-1777) gde je prvi put došao u dodir sa nemačkom filozofijom prosvetećenosti, koja znanja je upotpunjavao u Požunu (1778-1779) usvajanjem racionalističkih, prosvetiteljskih i srodnih ideja;
4. Četvrta etapa (1782-1806) je čvrsto povezana sa prethodnom. Ona je počela dolaskom Dositeja u Hale gde je na Univerzitetu slušao predavanja profesora Eberharda iz filozofije, estetike i «naturalne filozofije». Kasnije, u Lajpcigu je slušao Bornova predavanja iz fizike. U ovom gradu je objavio svoja prva dela. U ovom periodu je radi sticanja novih znanja i štampanja knjiga mnogo putovao. Bio je u Parizu, Londonu, Beču, Trstu, Veneciji.
5. Peta etapa (1807-1811) je vremenski najkraća, ali je po konkretnim učincima za srpski narod najdelotvornija. To je vreme Dositejevog života i rada u Srbiji, gde je radio na: osnovnom zakonu za uređenje nove države, osamostaljivanju Srbije, jačanju prosvete, usavršavanju rada postojećih i otvaranju novih škola, pa i Velike škole u Beogradu (1808). U ovom periodu je pisao pesme, pisma,

prigodne govore i, konačno, testament. Ova etapa se završava njegovom smrću (1811); (Ninković, 2000: 133-138; Skerlić: 1966: 282-301).

Odavno je zapaženo da se kod Dositeja ne može naći skoro nijedna nova ili originalna ideja. Samo je način na koji je on izlagao i širio evropsku prosvetčenost tipično *Dositejevski*. Nadahnut idejama terezijanstva i jozefinizma, potpomognut izuzetnim darom uprošćavanja ideja, upotrebom narodnog jezika, lakoćom stila, prefinjenom ironijom i humorom, koji se na momente graniči sa demagogijom, on je uspeo da mnogim, veoma starim shvatanjima, kojima je samo vreme pogodovalo, da čar novine. Otuda se on stara «da ništa ne piše protiv savjesti svoje i protiv pravila zdravog razuma», i ističe zahtev: «Sledovati pravilo zdravog razuma.»² U ime tog razuma i jestestva on se trudi da iskoreni stare «običaje», i da ih zameni onim što on i njegovo vreme smatraju novim, a što je često puta mnogo zastarelije i od samih tih običaja. Mera savršenstva je ravna meri čovekevog znanja i «prosvetštenija» naukom, tj. poznavanjem jestestva i njegovih zakona. Zato on tvrdi: «Čovek koji je savršeno rasmotrio i saznao prirodna dejstva, kako materije tako i uma, biće umeren i pravičan u svemu što iziskuje od Božijeg promisla.»³ Zakoni jestestva su za Dositeja «sveti zakoni» kroz koje nam Bog daje život na neodređeno vreme i koji determinišu naš život i meru našeg znanja i usavršavanja.⁴ Po njemu su sva znanja i svi «zakoni», tj. sve vere i religije, «osnovati na zakonu jestestva». Držeći se tog načela on u suštini sleduje „jestestvenu” sveobuhvatnu religiju koja odabira iz svakog učenja i shvatanja samo ono što se slaže sa pravilima zdravog razuma i što sleduje zakonima jestestva. Sve što izvire iz jestestva i slaže se sa zdravim razumom-istinito je. Otuda, kaže on, «jestestva ispitatelj i zvezdomudrec pravim razumom vođen jesu istinjeji propovednici i učitelji bogopoznanstva.»⁵ Ovo poverenje Dositeja u zakone jestestva i «sovjete zdravog razuma», ne zasniva se ipak na njima samima. Ono se zasniva na njegovoj veri da je Bog Tvorac prirode i čoveka i da postoji njime podarena saglasnost razuma i stvarnosti. Za njega je zdravi razum «bogodani razum» i slovesnost; um, «bogodane zenice»,⁶ jezik, taj dar govorenja je «predragi nebesni dar;»⁷ priroda je večna knjiga «živa i dejstviteljna, kroz koju se oseća, spoznaje, premudrost, blagost i bogati darovi Tvorca.»⁸

On u svojim spisima pominje «Sladčajšeg Spasitelja Isusa», «Hristovo prišestvije»,⁹ „blagog Spasitelja”, „krotkog Božjeg Agneca,”¹⁰ „preblagoslovenog

² *Dela Dositeja Obradovića*, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1911, 14.

³ Isto, 272.

⁴ Isto, 440.

⁵ Isto, 429a.

⁶ Isto, 28, 46a, 92b.

⁷ Isto, 529 b.

⁸ Isto, 39 b.

⁹ Isto 36,b.

¹⁰ Isto, 39 a.

Spasitelja našeg.»¹¹ On uz to tvrdi da ne uvodi nikakve novine, nego da čak odbacuje one koji su protiv svetog Evandjelja i «traži čistu evanđelsku i apostolsku nauku,»¹² „čisto Hristovo učenje”.

Pod velikim Đorđem Petrovićem (Karađorđem), srpski narod je otpočeo svoju borbu za slobodu, ali i borbu za obnovu svoje državnosti, kao i za obnovu Srpske crkve, tj. Pečke patrijaršije. Srbima su bili potrebni obrazovani sveštenici, monasi i učitelji radi predstojećeg nacionalnog i duhovnog preobražaja. Prota Mateja Nenadović u svojim *Memoarima* ovako svedoči o školama u vreme Prvog srpskog ustanka: „u Srbiji nigde ni glasa ni traga od škola nije bilo, no svaki đak koji je želeo što učiti, morao je popu ili u manastir poći” (Nenadović: 1947, 48).

Dolazak Dositeja Obradovića u Beograd, iz Trsta gde je primio vest da je izbio Prvi srpski ustanak, preko Zemuna, sa svom svojom bibliotekom i arhivom, pozdravljen od mnogih (sa Kalemegdana je bila topovska paljba) u središte Karađorđeve Srbije, na Preobraženje 1807. godine, označiće prekretnicu u njegovom životu, ali i prekretnicu u prosvetnom radu Karađorđeve Srbije. „Događaji u Srbiji i uspešno ratovanje toliko su probudili u njemu ljubav prema narodu i prema otadžbini da je mislio da mu je dužnost poći u Srbiju i pomoći braći čime god može” (Vukićević, 1911: 90). Karađorđe je beogradsku varoš osvojio 1806, a Beogradsku tvrđavu 1807. godine, kada on postaje prestonica tek oslobođenog dela Srbije i simbol slobodarskih tradicija njenog stanovništva. Po obnovi on postaje i značajan privredni, trgovački i kulturni centar. U njemu je već 1807. godine zasedao Praviteljstvujušći sovjet (srpska vlada), a od 1811. godine tu se nalaze i prva ministarstva. Pristupilo se i otvaranju osnovnih škola (otvoreno je 40) i Velike škole 1808. godine. Karađorđe je naimenovao Dositeja iste 1808. g. za direktora svih škola, zatim za člana Soveta (Vlade) i 18. januara 1811. godine za ministra prosvete. Dositejevim zalaganjem, u Beogradu je 1810. godine, u njegovom domu koji je dobio na korištenje od Popečiteljstva, pod duhovnim rukovodstvom jeromonaha Vikentija Rakića, počela sa radom i prva Bogoslovija, gde je svoje znanje i iskustvo zajedno sa svojim rodoljubljem prelio u svoje učenike-buduće srpske sveštenike (Marković: 2013: 823-828; Ćunković 1970: 6).

4.2. Uticaj i značaj Dositejevog dela

Profesorka Ljubinka Trgovčević-Mitrović u svom stručnom radu¹³ i datom intervju dnevnom listu *Politika*¹⁴ iznosi svoje stavove da je za nastanak novovekovne

¹¹ Isto, 91 b.

¹² Isto, 48 a, 49 b.

¹³ Trgovčević, Ljubinka (2007): The Enlightenment and the Beginnings of Modern Serbian Culture, u: *Balkanica, godišnjak Balkanološkog instituta*, XXXVII, Beograd, 103-110.

¹⁴ Trgovčević-Mitrović, Ljubinka, *Počeci moderne srpske kulture*, intervju u dnevnom listu *Politika*, 22.9.2007. <http://www.politika.rs/scc/clanak/4530> (pristupljeno: 18.1.2022)

srpske države posebno važno što su u Srbiju stizale moderne društvene misli koje su je približile evropskim tokovima. Moderna srpska kultura i politička misao nastale su zahvaljujući prosvetiteljskim idejama koje su obrazovani Srbi iz Habzburške monarhije usvajali, a zatim prenosili na tlo Srbije. Autorka u svojim tekstovima pojam prosvetiteljstvo povezuje sa nacionalnom istorijom i kaže da i Srbi krajem 18. i u 19. veku ulaze u korpus evropske kulture kada su prihvatili spektar velikih ideja koje je iznedrilo doba prosvete. Reč je o idejama koje su proizašle iz koncepta prirodnog prava. Ideje prosvetiteljstva podrazumevaju ličnu slobodu, jednakost svih ljudi, pravo svakog čoveka na individualni život i ličnu sreću. Prosvetitelji su insistirali na obrazovanju, jer bez edukacije nema razvoja kulture ni društva.

U vreme nastanka prosvetiteljstva u 18. veku Srbi su uglavnom živeli u dva carstva, Osmanlijskom i Habzburškom, koja nisu podsticala razvoj kulture naroda koji su živeli pod njihovom vlašću. Od Srba u Srbiji je bio pismen tek poneki sveštenik. Presudno je što su Srbi u Austrougarskoj 1770. godine dobili pravo na obrazovanje na svom jeziku i za čuvanje sopstvenih verskih vrednosti. Time je, posle dugog diskontinuiteta sa srednjovekovnom kulturom (kada je kulturni uticaj stizao sa juga, iz Vizantije) počeo dalji razvoj srpske duhovnosti. Čitali su Voltera, Monteskeja, Rusoa i u jednom periodu se stvorila kritična masa, potreban broj obrazovanih ljudi koji su želeli da, za to vreme, moderne političke i društvene ideje prodru na tlo Srbije. Novi naprednjački stavovi su bili rado prihvaćeni u Srbiji zato što su propagirali slobodu, i svaki čovek u Srbiji, bez obzira na to što je bio nepismen, razumeo je značaj i vrednost slobode. Kod nas je prosvetiteljska ideja slobode bila veoma poželjna ne samo u smislu individualne, već i nacionalne slobode, oslobođanju od Turaka i stvaranju sopstvene države. Srbi nisu prihvatili izvorno prosvetiteljstvo od Francuza, već preko Beča i Pešte, dakle austrijsku verziju ovog pravca koja se zvala *jozefinizam* i koja je insistirala na verskoj toleranciji i shvatanju da su sve religije ravnopravne. Dositej Obradović, najznačajnija ličnost prosvetiteljstva u Srbiji, primao je ove ideje na izvoru, putujući po svetu. Delovao je tako što je propovedao individualnu i nacionalnu slobodu, podržavao Prvi srpski ustanak, ali je podjednako naglašavao i značaj obrazovanja zarad stvaranja srpske kulture. Kada je postao ministar obrazovanja za vreme Karađorđeve vladavine, postarao se da edukacija bude briga države. Zalagao se da modernost zameni tradiciju u svemu. Osim njega, najistaknutiju ulogu u razvoju ovih ideja i stvaranju srpske države i kulture odigrali su obrazovani Srbi iz Ugarske koji su iz patriotskih razloga došli u Srbiju. Svesna značaja obrazovanja, srpska država je od 1839. godine, slala mlade pitomce da se obrazuju po Evropi. Bio je to veoma mudar državni potez jer omladina nije odlazila u jedan centar, već u Francusku, Austriju i Rusiju. Tako su u Srbiju stizali uticaji iz tri evropska kruga i ona je mogla da izabere najprihvatljivije ideje tri sile, a da istovremeno ne postane epigon nijedne od njih.

4.3. Dositejevo nasleđe

Akademik Čedomir Popov (1936-2012), u svom obraćanju učesnicima međunarodnog naučnog skupa *Dositej Obradović u srpskoj istoriji i kulturi* (koji je održan od 13. do 15. oktobra 2011. godine u Beogradu, u manastiru Krušedolu i u Matici srpskoj u Novom Sadu) je kazao: „Iako je proteklo više od dva veka od smrti Dositeja Obradovića „prosvetonačalnika srpskog”, njegovo delo i dalje traje u živom sećanju i prisutno je u savremenom životu, u svesti i interesovanjima današnjih naraštaja. Dositejevo delo svojim univerzalnim humanističkim porukama ne samo da nije izgubilo značaj i vrednost u našem vremenu, već sve više dobija na aktuelnosti i opšteljudskim idealima i vidicima, ma koliko oni izgledali daleki i nedostižni. Možda su nam danas više nego ikada potrebne Dositejeve pouke da ne bi potonuli u beznade i da bi sačuvali svoju moralnu i duhovnu suštinu i ravnotežu. Te svoje nauke Dositej je, kao trajna načela, saopštio još 1783. u znamenitom *Pismu Haralampiju*, da bi ih posle toga i razvijao u celom svom delu, od *Basni*, do *Života i priključenja* i najzad veličanstvene himne *O insurekciji Srbije* u vatri Prvog srpskog ustanka.

Čemu ovaj najveći srpski prosvetitelj i mislilac već više od dva veka podučava svoj narod? Prvo, verskoj toleranciji kao osnovici duhovnog života i spokojstva. Drugo, brizi o narodnom jeziku kao obeležju nacije i kao uslovu kulturnog razvitka i svekolikog napretka svakog naroda, a razume se, pre svega srpskog. Treće, pisanju i učenju knjige kao izvoru znanja i moralnog usavršavanja čoveka. Četvrto, negovanju nauke i prosvete (škola) kao najsnažnijih sredstava nacionalnog opstanka srpskog naroda. Peto, prosvećivanju žena i njihovoj ulozi u „prvom položeniju... dobrog vaspitanija” mladeži. Ako sve ovo imamo u vidu lako je ustanoviti preku potrebu da se i savremene generacije nadahnjuju ovim idealima. O Dositeju, njegovom prosvetiteljskom i rodoljubivom radu, njegovoj misiji i mestu u „svetom trojstvu” srpske kulture (sveti Sava- Dositej Obradović- Vuk Stefanović Karadžić), govorili su, pisali i pevali mnogi veliki poštovaoci i poznavaoци njegovog dela, od njegovih savremenika (Lukijana Mušickog ili Pavla Solarića), a posle njih dvesta i više godina - mnogi drugi sve do danas. Dela Dositeja Obradovića štampana su i preštampana bezbroj puta. O njemu postoji ogromna bibliografija, potekla iz pera srpskih i stranih istoričara književnosti, filologa i lingvista, kulturologa i politikologa, filozofa, pedagoga i publicista različitih interesovanja, zahvaljujući kojima život i delo Dositeja Obradovića predstavlja neiscrpnu i uvek aktuelnu temu. Dositejev život i rad je potrebno sagledati kako u istorijskom kontekstu njegovog doba, tako i sa aspekta i iz senzibiliteta našeg vremena. Dositej je srpski narod i njegovu kulturu okrenuo i priključio ka Evropi. On nije bio ni prvi, ni jedini, ali je bio najširi i najprohodniji most između srpskog patrijarhalnog i vizantijskim

tekovinama bogatog duha i novih dostignuća evropskog prosvetiteljstva, postojbine i izvorišta razuma, slobode, demokratije, građanskog morala i solidarnosti među ljudima i narodima.

U današnjem svetu, pa i kod nas Srba, kada su vidno narušene, ugrožene i napadnute sa najrazličitijih strana sve ove vrednosti i vrline prosvetiteljstva, moguće je revitalizacijom ovih vrednosti pružiti otpor obezljudevanju čovečanstva i njegovoj brznoj dehumanizaciji. Pozive na takav otpor i uputstva za njegova sredstva i danas je moguće naći u Dositejevom delu” (Popov 2015: 149-151).

Zaključak

U radu je kroz interdisciplinarni pristup i kroz četiri poglavlja (i podpoglavlja) dat opšti prikaz racionalizma i prosvetiteljstva i njihov doprinos razvoju evropske kulture. Dati su najbitniji segmenti iz opusa i dela najznačajnijih filozofa, predstavnika ovih filozofskih stanovišta, koja su nastajala sa svojim osobenostima u različitim istorijskim, društvenim, ekonomskim i političkim prilikama od sredine XVII do početka XIX veka. Kroz primere iz života i dela Dositeja Obradovića-idejnog vođe i pisca srpskog Prosvetiteljstva, prikazan je njegov višestruki značaj i doprinos razvoju srpske kulture.

U izradi rada je korišten izvesan broj knjiga, zbornika, časopisa, studija, članaka (kako u štampanom tako i u elektronskom izdanju), iz kojih smo zahvaljujući mnogim priznatim svetskim i domaćim autorima, iz više naučnih disciplina, mogli da sagledamo (makar one najbitnije segmente) ove posve široke, nedovršene i uvek aktuelne teme.

„Kroz francuski racionalizam i prosvetiteljstvo preovladavaju uverenja da je razum vrhovni sudija u svim pitanjima duhovnog života i pokretačka sila istorije, da se istinita naučna znanja, potkrepljena iskustvenim činjenicama i valjanim razlozima, moraju jasno razlikovati od religioznih verovanja i da na njima treba da počiva celokupan proces vaspitanja koji ima odlučujuću odluku u formiranju novih generacija i jedne istinske ljudske kulture. Mislioci veka prosvetiteljstva su položili temelje filozofije novog vremena i učinili ogromne korake ka kritičkom, antisholastičkom mišljenju, ali su, manje ili više, zadržali formalne veze sa religijom, posredstvom elemenata panteizma i deizma. Francuski prosvetitelji, odlučni materijalisti, povukli su sve konsekvence svojih racionalističkih i prosvetiteljskih premisa i završili u ateizmu i folozofiji socijalne revolucije koja je u Francuskoj bila neposredno pripremljena delom enciklopedista (Marković 2000: 45-46)

„Dositejeve zasluge za intelektualni razvoj našeg naroda i njegov uticaj na srpsku kulturu, koji i danas vrši, nemerljiv je i trajaće koliko bude trajala srpska istorija. Sagledavanje klirikalne karijere i životnog puta Dositeja Obradovića rađa

u nama jednu napregnutu misao. Ili ćemo ga olako osuditi i uzeti na sebe ulogu Onoga koje je rekao „Moja je osveta, ja ću vratiti” (Rim. 12,19). Imajući na umu reči velikog poznavaoца istorije Karlovčake mitropolije, prote i bibliotekara Dimitrija Ruvarca (1842-1931) koji je nakon višedecenijskih i dubinskih istraživanja dokumenata koja su samo njemu bila na raspolaganju zapisao: da nijedna konzistorija Karlovačke mitropolije nije nikada sudila u duhovnim stvarima niti raspravljala o bilo kakvom predmetu vezanom za Dositeja.

U godinama kada nad „*Nebom sveci staše vojevati; I prilike različne metati viš, Srbije po nebu vedrome*” (stihovi iz pesme Početak bune protiv dahija), kada je bilo uputno zbijati i ne rasipati srpsku snagu, kaluđera lutalicu, „begana” iz fruškogorske obitelji Dositeja „evropejskog obraza i podobija” dočekuje u svom rezidencijalnom mestu Sremskim Karlovcima mitropolit Stefan Stratimirović sa velikim počastima, izašavši pred njega sa čiracima i ripidama, uzevši ga pod ruku i tako sa njim ušavši u dvor mitropolije. Da je Dositej ostao u Hopovu, možda bi bio i iguman, arhimandrit, vladika, ali ne bi bio osnivač Beogradske bogoslovije, harizmatični prosvetitelj čije prosvešćenije nije raskrstilo sa hrišćanstvom, niti je bilo sterilisano od duhovnih sadržaja. Svojom ličnošću evropskog formata i iskustva uticao je na Vikentija Rakića i kružok čestitih svetosavskih Srbalja u oslobođenoj „Srbiji”. „Popečitelj prosvešćenija” savesno obavlja svoju dužnost u obnovljenoj modernoj srpskoj državi koja se obnavljala naporima ratnih četa i oružnika stojećih pod barjacima sa ikonom Svetog Simona - Prvovenčanog srpskog kralja.

U sadašnjici u kojoj živimo ne vidimo u Srbiji institucijsko podupiranje Dositejeve uspomene. Malo je učinjeno u tom pravcu. Rastrešeni i razapeti na mnoge strane, u matici se organizuju i ulaže svesno i nesvesno (kao poreski obveznici i konzumenti masmedija) u projekte bez sadržaja, ukorenjenosti i uporišta u vekovnom iskustvu” (Filipović 2012: 30-36).

I u ovim danima Dositej ceo svoj srpski rod poziva kao davne 1804. godine, stihovima svoje pesme: „Vostani Serbie! Davno si zaspala, U mraku ležala, Sada se probudi I Serblje vzbudi!

Kroz interdisciplinarni pristup i grupisanje podataka od značaja za zaključivanje, ovaj prikaz bi trebalo da doprinese boljem razumevanju racionalizma i prosvetiteljstva kao filozofskih stanovišta i njihov doprinos kako svetskoj kulturi, tako i kroz primere iz života i dela Dositeja Obradovića, sagledavanjem konteksta vremena, na njegov višestruki doprinos razvoju srpske kulture.

Literatura

- [1] Avramović, Zoran (2008): *Kultura*, Zavod za udžbenike, Beograd.
- [2] Biblija (Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta), Srpska pravoslavna crkva. Komisija Svetog arhijerejskog sinoda, Beograd: Štamparija Srpske pravoslavne crkve, 2012.
- [3] Bigović, Radovan (2010): Vera i razum u delima Dositeja Obradovića, u: *Religija i toletancija-časopis Centra za empirijska istraživanja religije*, god. VIII, br. 13, Novi Sad, 43-44.
- [4] Bogdanović, Dimitrije (1991): *Stara srpska književnost, Istorija srpske književnosti 1*, Beograd: SKZ.
- [5] Bugarski, Stevan (2011): *Dositej Obradović*, Temišvar: Savez Srba u Rununiji.
- [6] Vukašinović, Vladimir (2010): Predgovor i Kontekstualizacija epohe, u: *Srpska barokna teologija: biblijsko i svetotajinsko bogoslovlje u Karlovačkoj mitropoliji XVIII veka*, Vrnjci: Bratstvo Svetog Simeona Mirotočivog; Trebinje: Manastir Tvrdoš.
- [7] Vukićević, Milenko (1911): Poslednjih pet godina života i rada Dositeja Obradovića, u: *Spomenica Dositeja Obradovića*, knj. 134, Beograd: SKZ.
- [8] Dekart, Rene (1997): *Pravila za usmjeravanje duha*, Oktoih: Podgorica.
- [9] *Dela Dositeja Obradovića* (1911): Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije.
- [10] Đurić, Vojislav (1989): predgovor u: *Dositej Obradović, Izabrani spisi*, Novi Sad: Matica srpska.
- [11] Janaras, Hristo (2000): *Filosofija iz novog ugla*, Vrnjačka Banja: Bratstvo Svetog Simeona Mirotočivog.
- [12] Jevtić, Atanasije (1990): Razvoj bogoslovlja kod Srba, u: *Duhovnost pravoslavlja*, Beograd: Hrast.
- [13] Jeftić, Andrej (2018): Racionalizam, u: *Leksikon biblijske egzegeze*, Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu, Biblijski institut: Službeni glasnik, 359-360.
- [14] Kovačević, Ivan (2001): Prosvetiteljstvo kod Srba, u: *Istorija srpske etnologije I*, Beograd: Srpski genealoški centar.
- [15] Kostić, Mita (1952): *Dositej Obradović u istorijskoj perspektivi XVIII i XIX veka*, Srpska akademija nauka, Beograd.
- [16] Kant, Imanuel (1974): *Um i sloboda-spisi iz filozofije istorije, prava i države*, Velika edicija ideja, Beograd.
- [17] Koprivica, Časlav (2018): Prosvetiteljstvo, u: *Leksikon biblijske egzegeze*, Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu, Biblijski institut: Službeni glasnik, 347-349.
- [18] Kuzmanović, Nebojša (2011): Prosvetiteljstvo i racionalizam kod Srba, u: *Kultura polisa-časopis za negovanje demokratske političke kulture*, godina VIII, br. 15, Kultura-Polis, Novi Sad, 263-264.
- [19] Lorenc, Borislav (1927): *Pregled istorije filozofije od najstarijeg do najnovijeg doba*, Beograd- izdanje knjižarnice Rajkovića i Čukovića.

- [20] Matović, Vesna (1989): Biografska beleška; u: *Dositej Obradović-Život i priključenija*, Beograd: Nolit, 225-229.
- [21] Marković, Ignjatije (2013): Prva srednja škola ustaničke Srbije-Dositejeva i Vikentijeva bogoslovija 1810-1813, u: zborniku radova sa međunarodnog naučnog skupa *Dositej u srpskoj istoriji u kulturi*, Beograd, Manastir Krušedol, Novi Sad, 13-15. oktobar 2011.
- [22] Marković, Mihailo (2000): Racionalizam i prosvetiteljstvo Dositeja Obradovića, u: zbornik radova: *Život i delo Dositeja Obradovića*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 45-46.
- [23] Medaković, Dejan (1975): *Kult kneza Lazara u srpskom baroku*, Beograd: Filozofski fakultet, odeljenje za istoriju umetnosti: Kruševac: Narodni muzej.
- [24] Medaković, Dejan (1980): *Srpska umetnost u XVIII veku*, Beograd: SKZ.
- [25] Nelson, Alan (2012): *A Companion to Rationalism*, Hoboken.
- [26] Nenadović, Matija (1947): *Memoari*, Beograd: Prosveta.
- [27] Ninković, Adam (2000): Filozofska osnova prosvetiteljstva Dositeja Obradovića, u: *Život i delo Dositeja Obradovića*- zbornik radova sa naučnog skupa Srpske akademije nauka i umetnosti održanog 15. i 16. decembra 1999. godine u Beogradu i 17. decembra 1999. godine u Sremskim Karlovcima, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 133-138.
- [28] Pavić, Milorad (1979): Izvori prosvetiteljstva u srpskom društvu, u: *Istorija srpske književnosti klasicizma i predromantizma*, Nolit: Beograd.
- [29] Pejović, Danilo (1978): *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, Filozofska hristomatija, VI, Zagreb.
- [30] Popov, Čedomir (2015): Uvodna reč na otvaranju međunarodnog naučnog skupa „Dositej Obradović u srpskoj istoriji i kulturi”, u: *Dositejev vrt, godišnjak Zadružbine „Dositej Obradović”*, godina III, broj 3, Beograd, 149-151.
- [31] Radojčić, Nikola (1952): *Srpski istoričar Jovan Rajić*, Beograd: Naučna knjiga (Posebna izdanja/Srpska akademija nauka: CCIV, Odeljenje društvenih nauka: 7.
- [32] Skerlić, Jovan (1923): *Srpska književnost u XVIII veku*, Novo ispravljeno izdanje u redakciji Vladimira Čorovića, Beograd: Napredak.
- [33] Skerlić, Jovan (1966): *Srpska književnost u XVIII veku*, Beograd: Prosveta.
- [34] Spinoza, Baruh (1957): *Teološko-politički traktat*, Kultura, Beograd.
- [35] Trgovčević, Ljubinka (2007): The Enlightenment and the Beginnings of Modern Serbian Culture, u: *Balkanica*, godišnjak Balkanološkog instituta, XXXVII, Beograd, 103-110.
- [36] Ćunković, Sretko (1970): *Školstvo i prosveta u Srbiji u XIX veku*, Beograd: Pedagoški muzej.
- [37] Filipović, Radovan (2012): Beseda o Dositeju Obradoviću kao svesrbinu i sveevropejcu, u: *Glasnik-crkveni časopis srpske pravoslavne eparhije temišvarske*, Temišvar, 30-36.

Vebografija

- [1] Sajt Dositejeve zadužbine: <https://dositejeva-zaduzbina.rs/o-dositeju/> (pristupljeno: 16.1.2022)
- [2] Trgovčević-Mitrović, Ljubinka, *Počeci moderne srpske kulture*, intervju u dnevnom listu Politika, 22.9.2007. <http://www.politika.rs/scc/clanak/4530> (pristupljeno: 18.1.2022)

ENLIGHTENMENT UNDERSTANDING OF CULTURE AND THEIR INFLUENCE ON THE LIFE AND WORK OF DOSITEJ OBRADOVIĆ

Summary: *The essay discusses rationalism and the Enlightenment as philosophical directions (standpoints) and their contribution to the development of European culture. Culture by understanding the Enlightenment thinkers encompasses a complex connection of economic, social, artistic and moral achievements. The basic principle of the Enlightenment culture is that the laws of reason are at the same time the laws of nature. Through the life and work of Dositej Obradović (1740-1811), the context of time and the influence of rationalist and Enlightenment standpoints on the development of Serbian culture, the authenticity of the Serbian national identity and its basis are pointed out. As the ideological leader and writer of the Serbian Enlightenment (amongst other renowned people) tried to establish a cultural pattern that corresponded to the national.*

Keywords: *Rationalism, Enlightenment, Dositej Obradović, Serbian culture.*